

आर.बी.आय चे नियंत्रित विस्ताराचे धोरण, पतधोरण आणि रेपोदर, रिर्व्ह रेपोदर- एक अभ्यास

एफ.पी.साहाळा,

सहा.प्रा.

नेहरू महाविद्यालय, नेर (कला, विज्ञान, वाणिज्य)

जि.यवतमाळ

प्रस्तावना :- जागतिक बँक व्यवसायाप्रमाणेच भारतीय बँकिंग व्यवसायाच्या सुरुवात फार प्राचीन काळापासून झाल्याचे दिसून येते. प्रत्येक देशातील मध्यवर्ती बँक ही अत्यंत महत्वाची अशी बँक असते. चलन व्यवस्था व बँक व्यवसाय यांना योग्य दिशा देण्याचे कार्य मध्यवर्ती बँकेचे असते. इ.स.१८७३ मध्ये “ श्री.वॉरन हेस्टिंग ” यांनी लिहिलेल्या भारतात केंद्रीय बँक स्थापन करणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे सांगितले आहे इ.स.१९२० मध्ये ब्रुसेल्स येथे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व चलन विषयक परिषदेत प्रत्येक देशांनी स्वतंत्र मध्यवर्ती बँक स्थापन करावी असे आवाहन केलेत

यानुसार इ.स.१९२६ मध्ये “ रॉयल कमिशन ऑन इंडियन करन्सी अँड फायणान्स ” श्री हिल्टन यंग कमिशन यांनी सुद्धा आपल्या अहवालात भारतात केंद्रीय बँकेची स्थापना करावी आणि केंद्रीय बँकेचे नाव “ रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ” असे असावे अशी जोरदार शिफारस केली. या शिफारशीच्या आधारावर जाने.१९२७ रोजी विधी मंडळात विधेयक मांडण्यात आले परंतु काही अडचणीमुळे ती पारित झाली नाही. त्यामुळे इ.स.१९३१ मध्ये पुन्हा “ केंद्रीय बँकिंग पाहणी समितीने ” मध्यवर्ती बँकेच्या स्थापनेबाबत शिफारस केली. या शिफारस विचारात घेऊन ८ सप्टे १९३३ रोजी नव्याने विधी मंडळात विधेयक मांडण्यात आले व पारितही झाले. भारतीय रिझर्व्ह बँक कायदा १९३४ अनन्वय आर.बी.आय ची स्थापना झाली. भारतात या बँकेने १ एप्रिल १९३५ पासून आपल्या कार्यास सुरुवात केली केंद्र सरकारचे अर्थमंत्री श्री.सी.डी.देशमुख यांनी लोकसभेपुढे राष्ट्रीय करणाचे विधेयक ठेवले १ जाने १९४९ रोजी आर.बी.आय. चे राष्ट्रीयकरण होऊन सरकारच्या मालकीची बँक म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रात कार्य करू लागली. आर.बी.आय ची हेड ऑफिस मुंबई येथे आहे १६ मार्च १९४९ ला “ बँकिंग कंपनी कायदा १९४९ ” संपूर्ण भारताकरिता लागू करण्यात आला त्यामुळे आरबी.आय ला नियमनाचे व नियंत्रणाचे व्यापक अधिकार प्राप्त झाले. आर.बी.आय चलन निर्मिती करित असली तरी देखील व्यापारी बँकांच्या पतनिर्मितीवर नियंत्रण ठेवते. आर.बी.आय च्या मौद्रिक धोरणाच्या, पतधोरणाच्या, रेपोदर, रिर्व्ह रेपोदर, बँकदर, खुल्या बाजारातील व्यवहार, रोख राखीव निधीच्या प्रमाणात बदल, वैधानिक तरलता, भांडवल पर्यापता गुणोत्तर अलाभदायी मालमत्ता, याचा आर्थिक विकास व व्यापारी बँकांच्या कर्ज व्यवहारावर परिणाम होतो. स्फीती व अस्फीती जन्य परिस्थिती निर्माण होते. मौद्रिक धोरणात व पतधोरणात बदल झाल्यास व्याजदरात बदल होऊन कर्ज व्यवहारावर परिणाम होतो.

अभ्यासाचा उद्देश :-

- १) आर.बी.आय च्या मौद्रिक धोरणाच्या सध्यास्थितीची अभ्यास करणे.
- २) व्यापारी बँकेचे कर्ज व्यवहार अभ्यासणे.
- ३) बँकदर, रेपोदर, रिर्व्ह रेपोदर, एस.एल.आर, सी.आर.आर. च्या बलामुळे होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- ४) देशांतर्गातील विकासदर, आर्थिक वृद्धी, आर्थिकदर स्थैर्य अभ्यास करणे.

मौद्रिक धोरण (नीती) :- देशाच्या महत्वाचे आणि वित्तीय क्षेत्रातील (मौद्रिक व्यवस्थेतील) शिखर संस्था म्हणून आरबी.आय कडे पहिले जाते. भारताच्या मौद्रिक धोरण ठरविनाच्या व त्या अमलात आणण्याचा अधिकार आर.बी.आय ला आहे. मध्यवर्ती बँक म्हणून आर.बी.आय ला प्रभावी असे मौद्रिक धोरण ठरवावे लागते. देशातील खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रांना चलन पुरवठा करण्यासाठी योग्य मौद्रिक धोरण आखण्याची गरज असते. देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देण्याचे कार्य आर.बी.आय चे

आहे. मौद्रिक नीती देशाच्या वित्तीय व्यवस्थेच्या आधार असते. देशाच्या आर्थिक विकास देशात राबविल्या जाणाऱ्या मौद्रिक धोरणाच्या सफलतेवर आधारित असतो. मौद्रिक धोरणाचे महत्वपूर्ण कार्य मुद्रेचे निर्गमन करणे, प्रत्यय निर्मितीवर नियंत्रण ठेवणे, किंमत स्थैर्य, विनिमय दर नियंत्रित, पत मुद्रेची निर्मिती, सरकारचे कर्ज विषयक धोरण, व्याजदर इत्यादी निश्चित भूमिका ठरविणे आवश्यक असते. यालाच “ नियंत्रित विस्ताराचे धोरण ” म्हणतात. आर्थिक उद्धिष्टे साध्य करण्यासाठी चलन पुरवठ्याचे संचालन, नियमन व नियंत्रण करण्याबाबतचे धोरण म्हणजे मौद्रिक धोरण होय. “आर्थिक वृद्धी, मूल्यस्थैर्य, पूर्णरोजगार, विनिमय दर स्थैर्य, खुल्या बाजारातील रोख्यांचे खरेदी- विक्री, कोषानुपात दर, रेपो-रिव्हर्स रेपो, विविध गुणात्मक व संख्यात्मक साधन अवलंब केंद्रीय बँक करते त्यास मौद्रिक धोरण म्हणतात.” म्हणूनच केंद्रीय बँकेद्वारा निश्चित केलेल्या मौद्रिक निधीला महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त होते.

अर्थ :- १) “ चलन विषयक नीती म्हणजे पैसा चलनात असल्याने निर्माण होणारे दोष कमी करण्यासाठी केलेले प्रयत्न होय.”

प्रो. क्रावूथर

२) “ मौद्रिक नीतीच्या आशय एका निश्चित असा उद्देशाच्या प्राप्तीकरिता मुद्रेचा विस्तार तथा मुद्रेचा संकोचच्या व्यवस्थापनाशी आहे.”

प्रो.आर.पी.केंट

आर.बी.आय चे कर्जविषयक धोरण :- दिशाच्या केंद्रीय बँक आणि अंतिम आश्रय दाता म्हणून या बँकेकडे पहिले जाते आर.बी.आय पतधोरण जाहीर करते. योग्य दराने, पुरेश्या प्रमाणात, योग्य वेळेवर पतपुरवठा होण्यासाठी आर.बी.आय कडून योग्य पाऊले उचलली जाते. यासाठी वेळोवेळी नीती व धोरण निश्चित करून त्याची अमलबजावणी करीत असते. तसेच कर्जपुरवठ्याचे नियोजन व नियंत्रण करीत असते. सध्यास्थितीत देशाची अर्थव्यवस्था कशी आहे त्यानुसार रेपोदर, रिव्हर्स रेपोदर, सी.आर.आर., एस.एल.आर., बँक दर, यामध्ये योग्य बदल केला जातो. कारण या दरांच्या बदलांवर देशाच्या आर्थिक विकास दर, बँकाचे कर्ज धोरण अवलंबून असते रेपोदरात कपात केल्यास महागाई वाढते तर वाढ केल्यास महागाई कमी होते म्हणून महागाई नियंत्रित ठेवण्यासाठी आर.बी.आय. रेपोदरात कोणतीही कपात करीत नाही. आर.बी.आय ने २०१७-१८ या चालू वित्तीय वर्षातील ४ थे पतधोरण ४ ऑक्टो २०१७ रोजी जाहीर केले. रेपोरेट, रिव्हर्स रेपोरेट, सी.आर.आर यामध्ये कोणताही बदल केला नाही परंतु काही महिन्यात महागाई दरात वाढ झाल्यामुळे व्याजदर स्थिर ठेवले आहे आणि एस.एल.आर ५० अंशाची कपात करण्यात आल्यामुळे व्यापारी बँका जास्त प्रमाणात कर्ज देऊ शकणार आहे. डीसे २०१६ मध्ये रेपोदर ६.२५% तर रिव्हर्स रेपोदर ५.७५% इतके होते. परंतु सध्यास्थितीत रेपोदर ६% वर तर आर.आर.आर. ५.७५% वर कोणतीही कपात नकरता कायम ठेवलेत वित्तीय वर्षासाठी विकास दर ६.७% पर्यंत राहिल सरकारी रोख्यांमध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या रकमेवर व्यापारी बँकाणा लागू होणाऱ्या एस.एल.आर. मात्र अर्धा टक्के कमी करून ते २०.२५% वरून १९.५०% वर आणले आहे. त्यामुळे बँकाजवळ आता अतिरिक्त पैसा उपलब्ध राहतील व जास्तीतजास्त प्रत्येय निर्मिती करू शकेल.

रेपोदर :- देशातील व्यापारी बँकाणा रिझर्व बँक ऑफ इंडिया ज्या दराने कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते त्या दराला रेपोदर असे म्हणतात. व्यापारी बँकांकडे निधीची कमतरता असते तेव्हा त्या आर.बी.आय.कडून कर्जाऊ रकमा घेतात. बँक दरात बदल करण्याऐवजी रेपोदरात बदल करून त्याद्वारे रोखतेचे नियंत्रण करण्याचे धोरण अलीकडील काळात रिझर्व बँकेने अवलंबिले आहे रेपोदर हे प्रत्येय नियंत्रणासाठी नवीन साधन म्हणून तसेच रोखतेच्या व्यवस्थापनेत आणि नियंत्रणात रिझर्व बँक वापरात आहे.

डीसे १९९२ पासून आर.बी.आय अल्पकालीन व दीर्घकालीन रोखतेचे योग्य व्यवस्थापन करण्यासाठी हि एक विशेष उपाय योजना सुरू केली आहे. चलनवाढ नियंत्रित करण्याचा एक साधन म्हणून चलन वाढीच्या काळात आर.बी.आय रेपोदरात वाढ करते. रेपोदरात वाढ झाल्यास कर्ज महाग होते यापरिस्थितीत व्यापारी बँकां आर.बी.आय कडून कमी प्रमाणात कर्जाची मागणी करतात. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा कमी होतो. भाव वाढ होत नाही रेपोदरात बदल केल्यास पैशाचा पुरवठा स्थैर्य निर्माण होतो. रेपोदर कमी केल्यास बँकांना स्वस्त दराने पैसा उपलब्ध होतो. याउलट रेपोरेट मध्ये वाढ झाल्यास बँकांना

आर.बी.आय कडून मिळणारा पैसा महाग होतो. आर.बी.आय ला पैसा महाग व्हावा अशे वाटत असल्यास रेपोरेट वाढ करते व पैसा स्वस्त व्हावा असे वाटत असल्यास रेपोरेट घट करते.

रिव्हर्स रेपोरेट :- रिझर्व बँकेने नोव्हें. १९९२ मध्ये रिव्हर्स रेपो व्यवहारास सुरुवात केली. रिव्हर्स रेपो व्यवहार हा रेपो व्यवहाराच्या एकदम विरुद्ध आहे. जेव्हा रिझर्व बँकेला व्यापारी बँकांकडील वित्तीय संस्थांकडील अतिरिक्त राशी काही कालावधी (अल्प) करिता कमी करायचे असते ती ताब्यात घ्यायची असते. तेव्हा रिझर्व बँक सरकारच्या अल्प मुदती प्रतीभूतीची किंवा हुंड्यांची विक्री करते या प्रतीभूती व कोषगार हुंड्या व्यापारी बँक खरेदी करीत असल्यामुळे त्यांच्या जवळील अतिरिक्त पैसा आरबी.आय कडे जमा होते त्यामुळे व्यापारी बँकांची प्रत्येक निर्मिती क्षमता कमी होते यामुळे वस्तूंची किमती कमी होऊन मुद्रेचे मूल्यवाढते. रिझर्व बँकेच्या पतधोरणात रिव्हर्स रेपोरेटला महत्व आहे. देशाच्या चलन विषयक धोरणात रेपोरेट हे महत्वाचे साधन म्हणून त्याचा वापर पैशाचा पुरवठा मर्यादित करण्यासाठी केला जातो.

रिव्हर्स रेपोरेट म्हणजे आर.बी.आय ज्या व्याजदराने व्यापारी बँकांकडून कर्ज व्यवहार पूर्ण करते तो दर होय या व्यवहारात सुरक्षितता, रोखता, लाभ प्रदत्ता प्राप्त होते.

निष्कर्ष :-

- १) आर.बी.आय रेपोव्यवहार अवलंब केल्यामुळे सरकारच्या गरजा पूर्ण होतात
- २) रेपोरेट २०१६ च्या तुलनेत २०१७ मध्ये .२५% ने कमी झाल्यामुळे व्यापारी बँकांना आरबी.आय ला .२५% कमी व्याजदर द्यावा लागेल.
- ३) नोट बंदीमुळे देशातील अर्थव्यवस्था ढासळलेली आहे त्यात सुधारणा करणे गरजेचे आहे
- ४) मौद्रिक धोरणात झालेल्या बदलामुळे आर्थिक स्थिती सुधारेल

संदर्भ :-

- १) भारतीय बँकिंग प्रणाली – प्रा.एस.एम.कोलते.
- २) पैसा, बँकिंग आणि राजस्व – गंगाधर कायंदे पाटील
- ३) भारतीय बँकिंग प्रणाली – प्रा.मेघा कानेटकर, प्रा.सुधीर बोधनकर
- ४) विविध सहकारी महाराष्ट्र – महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्या. पुणे १
- ५) www.wikipediya.in
- ६) www.rrb.gov.in